

חסידי אומות העולם בתקופת השואה

מרדכי פלדיאל

הגדרה ועקרונות

חוק זיכרון השואה והגבורה (יד-ושם) משנת 1953 מחייב את יד-ושם לטפל במצילים לא-יהודים שסיכנו את נפשם בתקופת השואה, בארצות שבשליטת הנאצים ומשתפי פעולה, כדי להציל יהודים נרדפים. המונח "חסידי אומות העולם" (להלן חאה"ע) מקורו במסורת היהודית, וניתנו לו פירושים שונים, כולל הפירוש העממי של גויים שנחלצו לעזרת יהודים בשעת צרה ומצוקה לעם ישראל. המחוקק הישראלי בחר במונח עתיק יומין זה כדי לציין מצילים אשר בלשון החוק "שמו נפשם בכפם להצלת יהודים".

מאז 1963 פועלת לצד יד-ושם ועדה ציבורית שקבעה מספר קריטריונים להענקת תואר חאה"ע למצילי יהודים, ואלה הם:

1. עצם הניסיון להציל, ומעורבות אקטיבית של המציל, בין אם ניסיון ההצלה הצליח או לאו;
2. סיכון נפש למציל בעת ביצוע מעשה ההצלה;
3. מניע הומניטרי כדחף עיקר;
4. אי-קבלת תמורה חומרית כתנאי להצלה;
5. עדות מניצולים ו/או חומר ארכיוני אמין.

סוגי העזרה

ניתן לסווג את סוגי העזרה לארבעה: מתן מסתור, התחזות ללא יהודי, בריחה, ועזרה לילדים.

1. מתן מסתור – מהווה העזרה הרווחת ביותר. מדובר בהסתרת הניצול במקום כלשהו בבית המציל, או בקרבת מקום לביתו, בפניה נידחת ומוסתרת היטב מעין כל רואה, כך שלא יעלה על הדעת של אף אדם שמישהו מתחבא שם. מקומות כאלו היו בדרך-כלל, בבונקרים מתחת לאדמה (זה היה נפוץ במיוחד במזרח אירופה), ובעליות-גג, בבית המציל או באורוות בהמות בסמיכות לבית. מקומות מסתור נוספים: בתים עזובים, חדרים

נטושים או נשכחים, בבתי חרושת, בתי ספר ומנזרים, ובכמה מקרים חריגים, בבתי
עלמין, במקומות השמורים לקבורת אדם. במצבים כאלה, הניצול החסר-אונים היה נתון
לרצונו ולחסדיו של מצילו לשמירת חייו ולמילוי צרכיו האלמנטריים (ממש כמו ילד קטן):
אוכל, רחיצה, והוצאת הפרשות הגוף. הטיפול בצרכים בסיסיים אלה נפל כולו על שכמ
המציל ומשפחתו. אלפי ניצולים היו כלואים במקומות מסתור מסוגים שונים למשך
תקופות ארוכות (מכמה חודשים ועד שנתיים תמימות). חלקם נתגלו ונרצחו, כולל
מציליהם, כגון ההיסטוריון הנודע עמנואל רינגלבלום, שהיה מוסתר בבונקר בצד הארי
של ורשה יחד עם כמה עשרות יהודים. הגרמנים ירו למוות את הניצולים ואת מציליהם,
בני משפחת המציל וולסקי הפולני. מרבית חסידי אומות העולם הרשומים ביד-ושם נתנו
מסתור ליהודים בביתם או במחבואים אחרים.

2. התחזות ללא-יהודי – מדובר בעזרה ליהודי להקלת התחזותו ללא-יהודי; לאמור,
לסייע לו באימוץ שם בדוי, ללא צליל יהודי, עזרה בהמצאת סיפור חיים חדש, ולימוד
מנהגי המקום, בעיקור מנהגי הדת הרווחת באותו מקום. כמו כן, עזרה ליהודי בהשגת
מסמכי זיהוי למיניהם, כולל תעודות לידה, או טבילה, ועזרה ליהודי במציאת מקום עבודה
ודיור מתאימים. מדובר באלפי יהודים, בכל ארצות אירופה הכבושות, שהחליטו לנסות
את מזלם, לא ע"י מציאת מסתור, אלא ע"י אימוץ שם בדוי ורקע ביוגרפי הולם, כך שיוכלו
להמשיך חיים נורמליים-כביכול, להתנהג כמו בני-המקום הלא-יהודים, להסתובב חופשית
בחוצות העיר, מכיוון שהיו משוכנעים שתווי פניהם לא יסגירו אותם כיהודי. לשם הצלחת
מבצע כזה, היה היהודי זקוק לעזרתו של לא-יהודי, ראשית בהשגת תעודות זיהוי
מזויפות, המצאת ביוגרפיה אישית חדשה, וגם עזרה במציאת מקומות מגורים ועבודה.
סוג נוסף של התחזות נקטו כמה מצילים גרמנים שהעסיקו מאת אלפי פועלים יהודים
מהגטאות במפעלים שבהם יצרו מצרכים שהיה בהם משום תועלת לגרמנים (מדים
וביגוד, נעליים, כלי מטבח, והפקת נפט). המעטים מבין תעשייני ומנהלי העבודה
הגרמנים שדאגו לשלום עובדיהם היהודים, התאמצו מעל ומעבר למנוע את גירושם
למחנות מוות, עד כמה שידיהם השיגו, תוך כדי שימוש בעילה שהעובדים היהודים
נחוצים לא "חס-וחלילה" לשם הצלתם אלא להפקת מצרכים חיוניים למאמץ המלחמה.
בין מצילים כאלה שזכו לתואר חאה"ע אפשר להזכיר את ברתולט בייץ (מפעלי נפט),
הרמן גריבה (רכבות), אוטו וייט (כלי ניקוי), ואוסקר שינדלר האגדי (מצרכי מטבח
ותחמושת). סוג שלילי של התחזות הוא זה שננקט ע"י דיפלומטים של מדינות הזרות
בבודפשט, הונגריה, ע"י הנפקת "תעודות מגן" לאלפי יהודים. תעודות אלה העידו
שנושאייהם הם בשלבי התאזרחות ונסיעה למדינות זרות, ועל כן אין לפגוע בהם, כל עוד
לא השלימו את ההליכים לעזיבת המקום. כדי להגן עליהם יותר, רכשו דיפלומטים אלה
בתים, כשעליהם מתנוססים דגלי המדינות, ובהם שוכנו היהודים המוגנים. בין

- הדיפלומטים שפעלו בכיוון זה, ונכללו בין חאה"ע, אפשר למנות את ראול ולנברג (שבדיה), קרל לויץ (שווייץ), ג'ורג' פרלסקה (ספרד), והבישוף אנג'לו רוטה (הואתיקן).
3. בריחה והברחה – הכוונה לעזרה ליהודי לברוח ממקום מסוכן למקום פחות מסוכן, באותו פרק זמן, בשטחים שבשליטת הנאצים ומשתפי פעולה, או עזרה בהברחת גבולות – כגון לשווייץ, שבדיה (אוניות מדניה או מעברי הרים מנורבגיה), לאזורים בשליטת האיטלקים, או להונגריה (עד מרץ 1944), או באוניות מיוון לטורקיה. גם כאן נזקק היהודי הבורח לעזרת לא-יהודים, מהסיבה הפשוטה שליהודים חל איסור של שימוש בכלי תחבורה ותנועה מחוץ לאזור המגורים (גטו או אחר) המצומצם שנקבעו ליהודים בכל ארץ וארץ. יופ וסטרוויל מהולנד הוא אחד מעשרות המצילים שהוכרו כחאה"ע ושעסקו בהברחת יהודים. וסטרוויל ארגן דרכי מילוט מהולנד, לבלגיה, צרפת ועד לגבול ספרד. בעצמו נפל בפח שטמן לו הגסטפו, והוצא להורג.
4. ילדים במסתור – כאשר הורים גורשו למחנות, נכנסו למסתור, התחזו ללא-יהודים, או ברחו ממקום למקום – בכל אחת מאלה, כדי להציל את הילדים, היה צורך בהפרדה בין הורים לילדים. לפעמים נעשו הסידורים לכך מבעוד מועד, כאשר ההורים מסכמים עם ידידים או עם מוסד ילדים ו/או מנזר, קבלת הילד ואימוצו, עד לגמר המלחמה. פעמים אחדות, נעשו הסידורים ע"ג גופים מחתרתיים יהודים תוך כדי שיתוף פעולה עם גופים לא-יהודים (בעיקר בבלגיה וצרפת), או ע"ג גוף מחתרתי לא יהודי גופא (כגון ארגון "ז'גוטה" בפולין). אלה מבין הלא-יהודים שנחלצו לעזרת הילד היהודי, בדרך-כלל ע"י אימוצו כבן-משפחה, וראשי מנזרים שהחביאו ילדים יהודים במנזרים, והחזירו אותם למשפחותיהם בגמר המלחמה – גם הם זכאים לשאת את התואר של חאה"ע.

הסכנות למצילים

הנאצים, אף שלא גילו איזה גורל מר צפוי למגורשים למחנות, לא הסתירו את כוונותיהם המרושעות כלפי העם היהודי. היה ברור לכל מאן דבעי שמדובר במסע של טרור ללא תקדים וללא אבחנה מכוון כנגד יהודי אירופה הכבושה, כאשר המטרה היא הוצאתם, בצורה זו או אחרת, ממעגל החיים של עמי אירופה. במזרח אירופה, לא היססו הגרמנים לפרסם ברבים (במיוחד בפולין) אזהרות לאוכלוסייה המקומית לבל יושיטו עזרה ליהודים נרדפים, תוך איום בהטלת גזר-דין מוות לכל מי שיעז להפר הוראה זו. ואכן, היו לא מעט מקרים של הוצאות להורג במקום, או לאחר משפט זוטא, או של עונש שילוח למחנה ריכוז, וגם עונשים כאלה פרסמו ברבים, למען יראו וייראו! לאחרונה בוכרה משפחת אולשבסקי הפולנית, שנורו למוות על הסתרת משפחה יהודית, שגם הם נרצחו באזור פיוטרקוב. במערב אירופה, לא איימו

הנאצים בעונש מוות מידי, אם כי גם כאן לא-מעט מצילים שולחו למחנות, ושם ניספו, כתוצאה של גילוי יהודים בביתם או מעורבות אחרת של המצילים בעזרה ליהודים. דוגמה אחת מני רבים, היא של הכומר ז'אק (לוסיאן בונל) הצרפתי, שהסתיר שלושה נערים בבית-הספר שבניהולו, ומת במחנה ריכוז מהתשה פיזית. בצרפת הופק סרט על האיש ומעשיו, בשם "להתראות ילדים". היו גם מקרים של הוצאה להורג במקום, במערב אירופה, כגון יפ מוש ויפ וורטמן, שהקימו רשת להצלת ילדים בהולנד, נתפסו והוצאו להורג.

סכנה נוספת שנשקפה למצילים באה לאו דווקא מצד הגרמנים, אלא מבני עמם-הם של המצילים, כגון:

- משתפי פעולה מקומיים עם הנאצים, שרדפו ביהודים לפעמים באכזריות גדולה מזו של הנצים;
- אנשי מחתרת ופרטיזנים שרדפו ואף רצחו יהודים (פולין ומזרח אירופה) באותה חריצות כפי שלחמו נגד הכובש הגרמני;
- אנטישמים למיניהם, שלא אהדו את הגרמנים, אבל גם לא רצו להחמיץ ההזדמנות להיפטר מהיהודים בקרבתם; כדוגמת יונס פאולביציוס הליטאי, שנרצח לאחר המלחמה ע"י בן-עמו, לאחר שנתגלה מעורבותו בהצלת תריסר יהודים בביתו.
- סתם סחטנים, ללא שייכות פוליטית ואידאולוגית, שניצלו את המצב וחיפשו להטיב עם עצמם על-חשבון המצילים והניצולים, ע"י גילוי יהודים החיים במסתור, או המסתובבים בחוצות העיר כלא-יהודים, וסחטו מהם וממציליהם מכל הבא ליד. חלקם הלשינו עליהם לשלטונות כדי לזכות בתמורה מזערית, כגון סכום כסף קטן, קילו סוכר, ובקבוק יי"ש.

מכל אלה, היה על המציל לחשוש ולהיזהר, כדי שחס וחלילה, דבר עזרתו לא יתגלה לשלטונות, עם כל המשתמע לכך לו, למשפחתו, וכמובן גם ליהודים המסתתרים אצלו, או החוסים בצילו.

סטטיסטיקה של מצילים

עד כה נמנו למעלה מ-15,000 איש ואישה כחאב"ע, מכל ארצות אירופה. מספר זה רחוק מלשקף את היקף העזרה שהאוכלוסייה הלא-יהודית הושיטה ליהודים בארצות אירופה

השונות. מרבית סיפורי ההצלה לא הגיעו לכלל ידיעה, או לא זכו להכרה במסגרת חאה"ע, מהסיבות הבאות:

- סיפורי ההצלה אינם עומדים בקריטריונים שנקבעו לצורך מתן תואר חאה"ע.
- הרבה מהניצולים הלכו לעולמם בשנים לאחר השואה, ואין מי שיעיד על סיפורי הצלה שבהם היו לא-יהודים היוזמים.
- יד-ושם הוא המוסד היחיד בעולם שיזם וממשיך לעסוק בתוכנית חאה"ע, וידיעה זו אינה עדיין נחלת כלל ציבור הניצולים ברחבי עולם.
- סיבות פסיכולוגיות שגרמו להדחקה אצל ניצולים רבים של חוויות השואה – הסבל, הרדיפות וגם ההצלה, ושמונעים מהם להתמודד עם העבר הנוראי של השואה על כל מרכיביה. כתוצאה, הם אינם מגלים את סיפורי הישרדותם ואת המצילים שעזרו להם להינצל.

ממעט הסטטיסטיקה המצויה בידינו, ניתן לאמוד את שיעורי ההצלה הרבה מעבר לאלה שנרשמו ביד-ושם, ואת המצילים פי כמה מונים מאשר המספר שזכה להוקרה במסגרת תוכנית חאה"ע. ניתן להמחיש זאת בכמה דוגמאות. בהולנד, למשל, משערים שכ-22,000 יהודים ירדו למסתור. במילים אחרות, יש להניח שמספר דומה לפחות של הולנדים היו מעורבים ישירות במתן עזרה לניצולים. רק כ-4,000 מהם זכו להיכלל בין חאה"ע. לגבי בלגיה, הפער בין מצילים שזכו להוקרה לבין יתר המצילים האלמונים הוא יותר גדול. כ-26,000 יהודים שרדו על אדמת בלגיה, וחלק נכבד מהם כתוצאה של עזרות מתוך האוכלוסייה המקומית, הרבה מעבר לאלף בלגים שהוכרו כחאה"ע. הוא הדין לגבי צרפת ואיטליה שרוב רובן של קהילות ישראל שם שרדו (בצרפת, למעלה ממאתיים אלף; באיטליה כ-35 אלף) – מסיבות שונות, אבל גם בגלל סיוע אקטיבי של רבדים רבים בתוך האוכלוסייה, הן במתן מסתור, הן באספקת תעודות מזויפות, והן בהברחות מעבר לגבולות. אפילו בפולין, שם ניספו קרוב ל-3 מיליון יהודים (מספר קורבנות הכי מזעזע) חיו במסתור בין 20 ל-40,000. ביד-ושם רשומים כ-5,000 פולנים כחאה"ע. אפשר להמחיש בדוגמאות נוספות ממדינות אחרות שהיו בכיבוש הגרמנים.

למעשה, חובה לסייג ולומר שלא כל אלה שהושיטו יד עוזרת ליהודים יש לראות אותם מיניה וביה חאה"ע. היו גם מקרים שהמצילים דרשו טבין וטקילין מהניצולים כתנאי לעזרתם, או שגילו יחס לא אוהד, וניצלו את הניצולים שחסו חתח קורת גג ביתם לרעתם, אם בעבודת פרך, ניצול מיני, או אחר. וכגון אלה, על אף שהיתה הצלה, המצילים לא ייכללו בין חאה"ע. יחד עם זה, יש להדגיש שמקרי הצלה שבהם המניע הכספי היה דומיננטי, מקרים כאלה הסתיימו בלא טוב לניצולים, ואפילו בצורה טרגית, ואין לשער שהניצולים יפנו ליד-ושם בבקשה להוקיר מצילים כאלה בצואר חאה"ע.

סוגיות פרובלמטיות

רוב מקרי הצלה הבאים לדיון בפני הוועדה לציון חאה"ע אינם מעוררים בעיות לגבי הכרת מציליהם בתואר חאה"ע. נציין בקיצור המקרים שבהם התעוררו חילוקי דעות, והמסקנות שנתקבלו בוועדה לאורך שנות קיומה.

- עדות של קטין – היא קבילה אבל אינה מספקת לצורך עניין חאה"ע, ונדרשת עדות משלימה.
- הציל יהודי אחד ובו בזמן פגע ביהודים או בבני עמים אחרים – לא מכירים.
- הציל אבל גם שיתף פעולה עם האויב – בודקים את מעמדו של האיש וטיב שיתוף הפעולה. עצם ההשתייכות למפלגה נאצית או פשיסטית אינה כשלעצמה פוסלת.
- המציל הוא בעל דעות אנטישמיות – כל זמן שזה לא היה כרוך בפגיעה ביהודים, אינו פוסל אותו אם אכן סיכן נפשו והציל.
- פעל בשליחות גוף מחתרתי – בדרך-כלל לא מכירים, אלא אם הוא פעל מעל ומעבר להוראות, ונטל יוזמה אישית כדי להציל.
- דיפלומטים שהצילו – אם הם הפרו הוראות ממוניהם ביודעין והצילו מאות ואלפים – מכירים בהם כחאה"ע (דוגמת הקונסול מנדס מפורטוגל, שהנפיק שרות-מעבר לאלפי יהודים ממקום מושבו בדרום צרפת).
- מנזרים – בדר"כ מכירים בראש המנזר, בעל הסמכות להחלטה אם לקלוט יהודים, ולא בנזירים הבודדים, אלא אם יש במעשיהם משהו מן החריג.
- הציל את אשתו היהודיה – לא מכירים אלא אם כן בנוסף גם הציל בני משפחתה ו/או יהודים אחרים.
- מומרים שפעלו כמצילים וכניצולים – כללית יהודי שהמיר את דתו מתוך הרה אישית, לפני שלטון הנאצים בארצו, אינו מוכר כיהודי לצורך עניין חאה"ע.

אלה מהמצילים המוכרים כאח"ע זוכים למדליה ולתעודת-כבוד על שמם, הנמסרת להם ולמשפחתם בטקסים מכובדים ביד-ושם, או כרוב המקרים, בארצות מגוריהם, ע"י נציגיה הדיפלומטיים של ישראל. יד-ושם מנציח את שמותיהם ע"י חקיקתם בלוחות כבוד בגן חאה"ע. הנוהג של נטיעת עצים לחאה"ע ביד-ושם (כ-2,000) הופסקה לפני זמן מה מפאת חוסר מקום מתאים להמשכת הנטיעות.

בנוסף, בשיתוף עם יד-ושם, פועלים שני גופים יהודים וולונטריים לעזור לחאה"ע נצרכים: (1) קרן אנה פרנק, בשוויץ – עזרה בתרופות; קרן יהודי לחאה"ע, בארה"ב – פנסיה חודשית לכ 14,000- נצרכים.

המניעים של המצילים

לאחרונה נערכו כמה מחקרים להסברת מניעי המצילים, ונציין שניים מהם:

- נחמה טק, סוציולוג בארה"ב – חקרה מצילים בפולין. מסקנותיה: רוב המצילים נמצאים בשולי החברה שלהם; כלומר הם אינם לגמרי מעורים בחיי החברה הסובבת, ולא מזדהים עם הנורמות שלה. המצילים הם אינדיבידואליסטים כמעט מושבעים, שאינם מושפעים מהדעות הרווחות בחברה, אלא מעדיפים לעשות אבחנה עצמית של תופעה חברתית, בהתאם לעקרונות ולנורמות שקבעו לעצמם, ולהגיע למסקנות התנהגות בהתאם.
- סמואל ופרל אוניבר, סוציולוגים בארה"ב – חקרו מצילים מכל רחבי אירופה, וגילו (בניגוד לעמדת טק) שהמצילים לא רק שהיו מעורים היטב בחברה הסובבת, אלא ספגו את נורמות החברה בצורה יותר אמינה מאחרים, ובעוד רוב בני אדם רק משלמים מס-שפתיים לנורמות אלה, המצילים הוציאו אותם לפועל הלכה למעשה.

המצילים, אליבא דשני חוקרים אלה, הם בעלי השקפה פרו-חברתית, ובעלי סגולות מיוחדות: של סובלנות, רחמנות, אכפתיות ומעורבות. בהקשר זה, כאן המקום להעיר, שלגבי מצילי יהודים בתקופת השואה, לא מדובר באנשים שקידשו את חייהם לעזרה לזולת, להשגת מטרה אלטרואיסטית. העזרה ליהודים לא היתה תוצאה של חשיבה רציונלית מראש לאורך זמן, של החלטה קוגניטיבית להתמסר לעזרה ולהצלה עם כל הסכנות הכרוכות בזה. כאן מדובר לרוב באנשים שלא ראו את עצמם כלל כמצילים ולא חשבו לעשות צעד לכיוון זה, אלא פתאום הועמדו בפני מצב שלא צפו מראש, למצב שלא ניתן היה להתעלם, אלא שחייב מתן תשובה, לחיוב או לשלילה. היזמה ברוב מקרי הצלה באה מצד הניצולים, כאשר ברוב ייאושם חיפשו מפלט לנפשם ברגע האחרון, ממש על סף האבדון. בהרבה מקרים, במיוחד במזרח אירופה, לפתע פתאום עמד בפני המציל התמוה יהודי נרדף, שייטכן והיתה ביניהם היכרות אישית מלפני המלחמה, והאיש מבקש מהמציל לעזור לו להישאר בחיים, מן בקשה שאלטרואיסט ובעל מעשים טובים אינו נתקל בתנאים רגילים. ובאותו רגע, כאשר המציל בפוטנציה נדרש לתת תשובה, והוא יודע בלבו שגורלו של האיש המסכן העומד מולו נתון בידיו; אם יכניס אותו לביתו, אף ללילה אחד, הוא מזכה אותו באפשרות להמשיך לחיות; אם,

מתוך פחד או רתיעות אחרים, הוא מסרב להכניסו, הוא מודע לכך שהוא עלול לגזור על האיש גורל מר. ואין זמן רב למחשבות ולהרהורים רציונליים, אלא מתחייבת תשובה מהירה, וזאת ע"י אנשים שמלכתחילה לא ראו את עצמם כמצילים, כיוצאים מן הכלל (כאלה המתוארים במחקריהם של טק ואולינר) – אבל עכשיו נדרשת החלטה, לכאן ולכאן, לחיים ולמוות. המצילים שלנו, אלה הם שהגיבו בחיוב לאתגר זה. למרות שלא יזמו את הצעד הראשון במעשה ההצלה, היענותם לבקשת הניצולים גם היא יכולה להיחשב מעין יוזמה – הצעד הראשון בהצלה ממש, שעד להיענותם עמדה בסימן שאלה. אף באותם המקרים, במיוחד במערב אירופה, כאשר החלטה קוגניטיבית קדמה למעשה להצלה, זו באה מתוך ראיית הדברים כמצב חירום, לאחר שהמציל היה עד של אכזריות הגרמנים כלפי היהודים, דבר שחולל אצלו הרצון לעשות משהו בנידון. ושוב, ההבחנה שיש לעשות בין מצילים שלנו לאלה שנרתמים לעזרת הזולת מתוך השקפת עולם פילוסופית ואידאולוגית גרידא, בתנאים של שלוה ורווחה יחסית, כאשר האלטרואיסט אינו חש מאוים ע"י כוח זר, עוין וברוטלי, שהסיר מעצמו כל זיקה לכללי מוסר אוניברסליים. בכגון אלה לא מתאפיינים מצילי היהודים בתקופת השואה, וזה ייחודם ואצילות רוחם, כי נרתמו לפעולת הצלה מתוך סיכון אישי לחייהם, על אף לא היותם מוכנים נפשית, ובוודאי לא פיזית (דהיינו כלכלית) למעשה כזה, ובכל זאת עשו את הדבר, והצילו נפשות.

חשיבות נושא חאה"ע

לנושא חאה"ע משמעויות רבות, ולהלן כמה מהחשובות בהן:

1. הכרת תודה למצילי יהודים המעטים יחסית מתוך עמי אירופה דאז – כחובה אלמנטרית של העם היהודי.
2. מעשי ההצלה של חאה"ע מוכיחים שעל אף הסכנות ניתן היה להציל, אם רק רצו בכך.
3. הם היו המעטים; אבל כאשר כורכים את המספרים עם הרקע הנורא של התקופה הנאצית, יש בסיפורי חאה"ע ערך סגולי מעל ומעבר למספרים היבשים.
4. על כן, דמותם של חאה"ע יכולים לשמש כמודלים חינוכיים לדורות הבאים להתנהגות האדם בעתות מצוקה ומלחמה, ולשמירת העיקרון של קדושת החיים.

ד"ר מרדכי פלדיאל הוא מנהל המדור לחסידי אומות העולם ביד ושם, ירושלים.

מקור: בשביל הזיכרון, 29, ספטמבר 1998 .